

կազմէ կրօնական այն անգայտ ու հոգեկան մթնոլորտը որ պէտքէ տիրէ հայ տան մէջ: Բառերը՝ արտասանուած հայ օրհորդէ մը կամ երիտասարդէ մը պիտի կազմեն, տան մը մէջ, այն ոգին, շունչը, տաճարը՝ ուր պիտի բնակին հայականութեան ազնուագոյն հոգիները, տէրն ու տիրուհին: Այս լեզուով է որ պիտի մըտածուի բովանդակ հայութեան վրայ մայր երկրին և իր սփիւռին մէջ, — հուսկ այս լեզուովն է որ՝ առանց երկիւղն ունենալու անպատշաճ բան մ'ընելու, պիտի կարենանք մեծ քաղաքի մը մէջ ընկած աղջկան մը խոնարհիլ և ականջին շշնջել՝ Տո՛ւր ինձ ձեռքդ, ընկած աղջկի, և ի միասին ելլենք վեր:

ԳԱՍՆԵՐ

ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՊԿՈՅՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գ. — Ներածութիւն. — Աշխարհագրութիւն Հայաստանի. — 1. Նագրութիւն — Գիրք — Վերապարմ. — 2. Բաժանումն աշխարհաց և գաւառաց:

15. — Հայ ազգի պատմութեան չանցած՝ դիտենք նախ այն երկիրը ուր Հայն իրրև ժողովուրդ ապրեր է:

Ազգաց պատմութեան մէջ դիտուած հոգեբանական և բնախօսական երեւոյթներու գլխաւոր ազդակն եղած է միշտ երկիրը՝ ուր ապրած են անոնք, մթնոլորտը՝ զոր դիտած են, և օդը՝ զոր շնչած են: Արարն իւր կոխած կիզուն աւազներու նման տաք ու կրակոտ և վառվռուն է բնութեամբ և արթուն՝ մտքովն. Վրացին և խաւաքցին զուարթ են ու կայտունն առատ գինինեւրու վայելքով, զգացմանց մէջ Նարեանցիկ, կիրքն ու ցաւը չեն թափանցեր մինչ և անոնց սրտին խորր. իսկ Բայնն ազատ

ու փոփոխական՝ զինքը շրջապատող ալեաց ու ծովերու պէս, և իր գլխուն վրայ շնչող հովերու նման՝ նուրբ ճաշակով և խորագէտ:

16. — Հայաստան ամբողջ աշխարհի մակերևութին վրայ եզական է իւր կադմոսիւսը, Գիրքովն և կերպարանքով: Աշխարհագիրներ անուանած են զայն իրաւամբ « Լեռնակղզի » մը. բարձրաւանդակ մ'է օդը մէջ պարզուած իւր լեռներով և հովիտներով ու ծովերով, անջատուած բուլբուլին զինքը շրջապատող երկիրներէ ուրոնց ամենուն վրայ կը նայի 2000—2500 մետր բարձրութեան մը վրայէն: Բնական դրեակ մ'է կանգնուած ասպատակներու հրոսակաց դէմ, աշտարակ մը՝ դիտանոց ընդհանուր ազգաց և պետութեանց եռուն վրդովմանց: Եթէ Բաբելոն կը պարծէր երբեմն իւր արունաստադրած կախադանաւոր պարտեզներով, Հայաստան ունէր ինչ մ'աւելի գերագոյն և զարմանագործ, կախադանաւոր ծովեր՝ ի բնութենէ հաստուած, որոնց ամենացածր 1200 մետր բարձր է Միջերկրականի մակերևութէն, և բարձրաւորն՝ 1900 մետր:

Հեռու բոլորովին միջնաշխարհի ընդարձակ ծովերէ՝ որոնց ալեաց վրայ կարենար ազատաբար սրանալ, շրջապատուած հիւսիսային կողմէն՝ կովկասեան վայրենի լեռներէ և ազգերէ, արեւելքն ու հարաւէն՝ Մարաց ու Պարթեւաց և ասուրա — բարեկական զօրաւոր պետութիւններէ, ինչպէս նաև արևմտեան կողմէն՝ փոքր Ասիոյ փոփոցացի, կապաղովկացի, պոնտական և կիլիկեան ազգերէ, Հայն ստիպուած էր առանձնանալ իւր բարձր բնակութեան մէջ. և հոն իսկ չէր կրնար ընկերական կենացաղ մ'ունենալ քանի որ լեռներ ու սաւրեր, հովիտներ ու գետեր կը զատէին զինքն իր ցեղակից ընկերներէն: Բաւական է հաւելանցի ակնարկ մը տալ մեր աշխարհազրական քարտէսին վրայ՝ տեսնելու համար, թէ որքան բազմաթիւ սարեր կը ցցուին հոն դղեակի մը աշտարակներու նման, բոլորովին իրարմէ անջատ ու հեռու. յաճախ սրենթաց գետ մ'է կամ ան-

յատակ անդունդ մը զանոնք անջրպետու-
ղը:

17. — Երկրաբանական հանգամանքն
ալ ունի իւր շատ առանձնայատկութիւն-
ները: Հրաբոխային կազմութեան և վա-
ռարանաց հետեանք, ունի յաճախ երկրա-
շարժներ և մանաւանդ տարապայման օդոյ
եղանակաւորումն: Մինչդեռ շատ զաւառ-
ներու մէջ սառն ցուրտը — 30° կը նշա-
նակէ ջերմաչափ զործեաց վրայ, մերձա-
կայ հովտի մը մէջ կը փթթին երիցուկն
ու հիւրիկ: Կը տեսնուին լեռներ յաճախ
լեռկ ու քօսացած, մինչդեռ անոնց ոտից
տակ կը տարածուին ընդարձակ դաշտեր
ուր գիւղացին երկու ցանք կը կատարէ,
և երբեմն երեք: Գրեթէ բոլորովին զուրկ
մեծամեծ անտառներէ, լի է պտղատու ծա-
ռերով. ծիրանը մինչև այսօր ամբողջ Եւ-
րոպայի մէջ Հայաստանի պտուղ ճանչ-
ցուած է, ալապատուրը որ պճնած է Բա-
բելոնի թագաւորաց ապարանքը, հայ վա-
ճառականաց հարստութիւնն էր: Եղեկիէլի
մարգարէութեան մէջ հռչակուած են թող-
զոմեան երկովաները, և լատին բանաս-
տեղծը կ'երգեն Հայաստանի վագրերն ու
առիւծները: Նկարչութեան և կերտուածոց
համար անուանի եղած են միշտ հայկա-
կան հողն ու որդան կարմիրը. մետաղաց
առատութեան և ազնուութեան կը վկայեն
ամէն հին հեղինակը և արդի երկրաբանն
ուղեւորը, երկաթը մանաւանդ նկատուած է
գրեթէ բուն սեպհականութիւն Հայոց, որ
առաջին և ամենէն նշանաւոր երկաթա-
գործքն են հնութեան:

18. — Դժուարին է գծել աշխարհագրա-
կան որոշ սահման մը, ինչպէս կազմել
ներքին բաժանմանց պատկեր մը, որ հա-
մապատասխանէ ճշտիւ թէ՛ գիտական հին
և նոր տուչութեանց և թէ՛ ազգային ա-
ւանդութեան գծած սահմաններուն: Հա-
յաստան երկիր մ'է որ ճանչցած չէ ընաւ
հաստատուն սահման մը, հաստատուն ա-
նուն մը. երկիր մ'է որ չէ ունեցած հաս-
տատուն ժողովուրդ մը, հաստատուն տէ-
րութիւն մը. այլ դարերու հոսանքին հա-
մաձայն առած է նոր սահման, նոր անուն,

նոր ժողովուրդ և նոր տէր: Եւ ասոր փո-
խարէն մեզի ծանօթ հայն ալ չէ ունեցած
հաստատուն բնակութիւն մը: Նայաբազոյն
աստիճանի գաղթող և ասպնջական գաղ-
թականաց, իր պատմութեան բովանդակ
շարքը կը հիւսուի զանազան ազգաց ու
ցեղերու թափառական երթիկէն ինչպէս
ծովու մ'ալեաց յորդութիւնն ու նուազու-
թիւնը մակընթացութենէ և տեղատուու-
թենէ: Անայլայլ կը թողուն որ ուրիշ ազ-
գեր ու ցեղեր զան գրաւեն իրենց հայրե-
նիքը, ինչպէս իրենք կ'երթան գրաւել
ամբողջ փոքր Ասիան և Կիլիկիան՝ իրրե
սեպհական ստացուած: Զկայ կլիմայ մը
ուր հայը չուռճանայ. Եթովպիա, Հընդ-
կաստան, Ճավա, Սիպերիա, Աւստրալիա
հաւասար են իր կազմութեան համար. և
ամենաշուտ կը ձուլուի բոլորովին հակա-
դիր ժողովուրդց հետ: Ազգ մը յիւրաւի
համաշխարհային: Տարօն որ ի սկզբան
ասուրական էր բոլորովին, յետոյ եղաւ
զուտ հնդկական, և ասոր հակառակ, դրա-
ցին վասպուրական ու երբեմն բոլորովին
հնդկական էր, այսօր է գրեթէ զուտ դու-
րանեան՝ ըսելով և թաթար ցեղերու խառ-
նուրդով: Ուրարդու, Նայիրի և Բիանա
Քրիստոսէ առաջ 10—6 հարող դարուց մէջ
կը ներկայացնեն նոյն միաձոյլ պատկերը,
ինչ որ ազգագրութեան մէջ կը ներկայացնէ
այսօրուան փոքրիկ Զուիցերին իր գերման
— իտալ ու գաղղիացի անջատ ազգերով
բայց միակ համեարշխ ժողովուրդով: Այս-
պէս Հայաստանի մէջ ունինք սկիւթ դու-
րանեանները, Ուրարդացի սեմականները,
Արմէն փուլգ—թրակացիները, Նայիրի,
Միննի հնդիկները, Պարթև իրանեանները,
և այլն, որոնք խառնուրդ մ'է այժմու հայ
կոչուած ժողովուրդը: Բայց և ասոր հա-
կառակ, Կալիցիա, Թրանսիլվանիա, Պուլ-
գարիա, Մակեդոնիա, Սիկիլիա, և այլն
դեռ գրեթէ կիսովին հայ են ծագմամբ և
արեամբ, թէպէտ կրնն այսօր օտար ա-
նուններ:

Մեր նախնիք Այրարատը կոչած էին
Միշնաշխարհ, և Հ. Ալիշան բովանդակ
Հայաստանն անուանեց միշնաշխարհ

հայ¹. սակայն բանաստեղծական մտաց թրիչը մը համարուեցաւ այդ, առանց դիտելու որ հին աշխարհագիրը արդէն նոյն անունը տուած էին Այրարատ լեռան՝ *terrarum umbilicus* կոչելով զայն, և O. Raeban 1866էն ի վեր ջանացած էր պայցուցնել թէ ինչ հիմամբ ստոյգ է այս²։ Այսօր այլ ևս ծիծաղական են թերևս այսպիսի հակաճանոթիւնը, և մենք պիտի զգուշանանք հոս առհասարակ Հայաստանի ընդհանուր սահման մը գծելու, ըլլայ նաև մերձաւորապէս, քանի որ ըստ գիտութեան անկարելի է այդ։ Հին աշխարհագիրը ամէն ալ կը տարբերին իրարմէ այս խնդրոյ մէջ։ Թէոփան և Ստրաբոն բոլորովին տարբեր գիծեր ունին, քան ինչ որ կը գտնենք Հերոդոտոսի քով, որ ուղտակի երկու կը բաժնէ Ալարոտեանները և Արմէնները. և մինչ Ալարոտեանը կը դասուին այժմու Այրարատի մէջ կողքիսացւոց, Մարաց և Սասրիւրաց հետ, Արմէնը կը դրուին Փոքիւզաց, Պափւազոնաց և Լիւզաց քով։ Ասուրական արձանագիրը չեն համապատասխաներ Գարեհնաններու, ինչպէս յոյն և հռոմէական մատենաւորացը՝ մեր բնիկ ազգայնոց։ Սակայն իւրաքանչիւր շրջանի սկիզբը պիտի ջանանք ճշգրտել և ըստ կարելոյն որոշակի գծել այդ ժամանակամիջոցի հայ երկրին պատկերը և սահմանը։

Առ այժմ, յետագայ պատմութեանց և խուզարկութեանց մէջ ուղեգրի մ'ունենալու, և հին յարաբերութիւնքն ընդ արդեաց որոշ իմացնելու համար կը պահենք մեր աւանդական դարձած բաժանումներն։ — Արդ ըստ մեր նախնաց զրաւոր աւանդութեան, պատմական ժամանակաց մէջ Հայաստան կը բաժնուէր զիւաւոր երկու մասերու, Մեծ Հայաստան և Փոքր Հայաստան, հաւանօրէն Զարեհի և Արտաշիասի կրկին թագաւորութեանց համաձայն կոչուելով այսպէս։ Ասոնց յաւակից անուններ յաւելան յետոյ զանազան (բայց դեռ ոչ բոլորովին ստուգուած) ժամանակաց մէջ, և բուն Հայաստանի և անբնիկ Հայաստանի զանազան գաւառներ կոչուեցան Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք, Զրեթէ բուն ալ Փոքր Հայաստանի բաժնին մէջ, և զորս յետոյ ի կարգին պիտի քննենք մի առ մի։

Բուն Հայաստանն ալ կամ Մեծ Հայքը կը բաժնուէր տասն և հինգ աշխարհներու կամ նահանգներու (== ընդհանրապէս եւրոպ. province), իւրաքանչիւրն ալ բազմաթիւ գաւառներու (== ընդհ. եւրոպ. canton) բաժնուած, այսպէս։

Ա. — Այրարատ նահանգ, որ մեր աշխարհին գրեթէ ճիշտ մէջտեղն է, իրեն տասը գաւառներով։ Ասոր արեւելեան կողմը

1. Ա.Ի.ՇԱՆ. — Հայաստան յասպը քսն զիւնիկ Հայաստան. էջ 3 և 251.

2. «Un coup d'œil jeté sur la conformation géologique de l'Asie déploie devant tout esprit réfléchi un ordre de considérations qui laisse concevoir pourquoi Dieu voulut que le renouvellement de la race humaine eût lieu par le débarquement des seuls humains qui vécutent encore eût lieu par leur débarquement sur le mont Ararat en Arménie, lequel a été nommé par les anciens géographes *terrarum umbilicus*; il se trouve de fait sis au centre de cette longue ligne de régions désertes et arides, laquelle s'étend à travers l'Afrique et l'Asie, commençant au Sénégal et terminant au nord de Pekin; au centre du grand cours des eaux qui a une de ses extrémités au Baikal en Sibérie, l'autre à l'extrémité de l'Espagne, au

Gibraltar; au centre aussi de l'étendue la plus considérable qu'il y ait de *terra firma* sans solution de continuité, ligne qui a pour point de départ le cap de la Bonne Espérance au bas de l'Afrique et pour point d'arrivée les rives du détroit Behring au haut de l'Asie; au centre aussi d'un système hydraulique qui a pour traits saillants la mer Méditerranée, la mer Noire, la mer Caspienne et d'un système tellurique (orogénostique) dont les traits saillants sont les monts Caucasiens et les monts Tauriens. Quel endroit plus adapté pour le débarquement de ceux dont les descendants devaient se répandre sur toute la terre?»

O. RAEBAN. — De l'époque du séjour en Egypte des patriarches hébreux et des rois Pasteurs. 1866. II. vol. Appendix. XIII-XIV.

Բ. — Ուտի նահանգ եօթը գաւառներով.

Գ. — Ալյուսի

Դ. — Սիւնիք կամ Սիսուական

Ե. — Փայտակարան իւրաքանչիւրը տասուներկու գաւառներով:

Հիւսիսային կողմը

Ձ. — Տայոց աշխարհ, և

Է. — Գուգարք, իւրաքանչիւրն ինը գաւառներու բաժնուած:

Նոյնպէս արեւմտեան կողմը

Ը. — Բարսի Հայք կամ Կարնայ նահանգը, ինը գաւառով

Թ. — Զորոտի Հայք, ութ գաւառներով:

Հարաւային կողմը

Պ. — Տարաշիր, տասնուվեց գաւառով

ԺԱ. — Վստպարական երեսուն և վեց գաւառներով

ԺԲ. — Այնիք տասը գաւառի բաժնուած, ինչպէս

ԺԳ. — Կորսայք տասնուվեց, և

ԺԴ. — Մոկք ու

ԺԵ. — Պարսկահայք, իւրաքանչիւրը դարձեալ իննական գաւառներով:

Դ. — Ներածութիւն. — Ազգաբանութիւն Հայոց.

— 1. Հոռամք գաղթականութեան ազգաց. —

2. Զամազան ցեղը մարդկութեամբ. — 3. Գրիսաւոր ցեղը և ժողովուրդը Հայաստանի. —

4. Հայկական տիպար և բնադրոշմ:

19. — Այս նահանգներու մէջ ապրող ազգը կը կոչէր ինքզինքը Հայկայ որդի, տուն թորգոմայ, Աքքանագեան տոհմ և իւր ծագումը կը դնէր անմիջապէս Նոյայ թոռներու քով Աստուածաշունչի մէջ յիշատակուած անուանց վրայ հիմնուելով: Իսկ շրջակայ բոլոր ազգերէ պատմական ծանօթ ժամանակաց մէջ միշտ կը կոչուէր Արմէն կամ Արամեան ազգ, և հնագոյն դարերու համար ալ յետին քառորդ դարու մէջ կատարուած բեկնագրաց գիտերն ու ընթերցմունք յայտնեցին յանկարծ Ուրարտացի յորջորջում մ'ալ:

Երբ այս կոչումները ծագած են, ինչ աղբիւրներէ և որքան հաւաստեօք, ցայսօր բանասիրական կնճռոտ խնդիրներ են. ինչպէս մինչև այսօր անձանթ և անստոյգ կը մնայ գիտութեան առջև թէ մարդկութեան որ ցեղի պատկանած են յատկապէս պատմութեան մէջ յիշատակուած հայ ազգը և այսօրուան գոյութիւն ունենցող և նոյն անունը կրող ժողովուրդը. շարունակութիւն մ'է այս նոյն ցեղին, թէ լոկ իրրեւ յաղթական մը՝ իւր պարտելոյն պատուով զարդարուած, թէ ընդհակառակն պարտեալ մը որ յաղթականին լուծին ներքև մինչև իսկ իւր անունը կը ստիպուի թողուլ ու մոռնալ: Հարցումներ են որոնց պիտի պատասխանէ անշուշտ վճռական կերպով ապագայ բանասիրութիւնը. իսկ առ այժմ ընդ աղօտ և հաւանական տեսութեանց և կարծեաց երևութի տակ պիտի ջանանք մենք ալ ինչ ինչ գուշակել յաջորդ էջերու մէջ:

20. — Անեքեքի ճշմարտութիւն մ'ընդունելով մարդկային ցեղի միակ աղբիւրէ բղխումը, այսօրուան բանասիրութիւնը կը դժուարի դեռ ստոյգ հետքերով նշմարել ու գծել մեր նախահայրք ըրած քայլերը գաղթականութիւններ հաստատելու և երկրիս երեսը տարածուելու համար. Գլխաւոր կէտը ուսկից պիտի մեկնէին դրախտը, ցայսօր անձանթ մ'է ամենու: Հայը կը պնդէ պահանջելով Հայաստանի համար այդ պատիւը, երբայցին՝ իւր հրէաստանին համար, հնդկին ու եթովպացիին իրենց երկիրներու համար և գիտնականաց մաս մը՝ նոյն իսկ Բաբելոնի համար: Անկայն առաջին գաղթումէն աւելի մեզ կարեւորն է շրջան մը գծել երկրորդ գաղթականութեան հոսանաց, որ ըստ սրբազան աւանդութեան Բաբելոնէ բղխեցաւ:

Ելլու գլխաւոր հոսանք կարելի է նշել կատել այժմ ըստ գիտական հետազոտութեանց. մին՝ դէպի արեւելք և միւրը դէպ յարեւմուտ. առաջինը կատարուած կը համարուի միակ և ուղիղ ընթացքով մը, փոփոխակի բնակութիւն հաստատուելով ի Հնդկաստան, Չինաստան և Ճապոնական

կղզեաց մէջ, իսկ երկրորդին համար կը բաժնուին կարծիք:

Ոմանց հաւանական կը թուի Բաբելոնէ առնուլ և մի քիչ դէպի հիւսիս քաջնելով մեր նախահայրերը Եփրատայ և Տիգրիսի հոսանքաց ուղղութիւնամբ մինչև ի Մարաստան և Հայաստան, և անկէ բաժանել զանոնք յարեւել և յարեւմուտս: Ասու դէպ ի Հայաստան եկող նահապետը կը շարունակեն իրենց քայլերը Փոքր Ասիոյ ընդարձակ դաշտերու և ծիծաղկոտ ափանց վրայ, և ոմանք իրրեւ կամուրջէ մը բովանդակ փոքր Ասիայէն կ'անցնին ի Թրակիա, յԵփրոս, ի Յունաստան և կը տարածուին տակաւ ամբողջ Եւրոպայի մէջ: Մինչդեռ այլը լաստերով և նաւերով կ'իջնեն Միջերկրականի կղզիները, և անտի դարձեալ կ'անցնին ի Յունաստան և յիտալիա, Սպանիա և Եգիպտոս, և կամ կ'եւլեն Սև Մոռնի ի վեր ի Սկիւթիա, ի Ռուսաստան և մինչև Եւրոպայի հիւսիսային սահմանները:

Ուրիշներ ընդհակառակն ասկէ տարբեր ուղղութիւն մը կու տան մարդկային գաղթականութեան հոսանքի, և հանելով զայն նոյնպէս Բաբելոնէ ուղղակի կ'իջեցնեն յԱսորիս և անտի քերելով Միջերկրականի հարաւային ափունքը, կը տանին մինչև յԵգիպտոս, ի Փրինիէ և աստի՛ նաւերով դէպի Եւրոպա: Հոս ալ կը բաժնուին դարձեալ երկու զանազան ուղղութիւնք: Ոմանք կը դիմեն ուղղակի դէպ յիտալիա, Յունաստան, Փոքր Ասիա և Հայաստան, մինչդեռ այլը կ'ուղղուին դէպ ի Սպանիա, Գաղղիա, Գերմանիա և դէպ ի հիւսիս, անտի ալ իջնելով մաս մը դարձեալ ի Թրակիա, Փոքր Ասիա և Հայաստան:

Այս գլխաւոր կարծեաց և տեսութեանց համաձայն Հայաստանը կ'ըլլայ ուրեմն կամ սկզբնավայր մը և առաջին կայան ու քայլ գաղթական հոսանքի, և կամ անդորրավայր և վերջին հանգրոնան մը Թափառական մարդկութեան:

21. — Այսպիսի կարծեաց զանազանութեան և անստուգութեան պատճառն է գլխաւորապէս մարդկային աշխուժեցողութիւնը:

մարդաբանական և ազգագրական ուսումնասիրութեանց դեռ բոլորովին հաստատուն և գիտական կուտան մը չունենալը: Ասոր հետեանք են նաև ի գիտութեան տեսնուած ազգաբանական այլ և այլ դրութիւնները:

Ընդունելով հանդերձ որ զանազան արտաքին պարագաներ, ինչպէս բնակութեան երկրի կազմութիւնը, օդը, կենցաղը, ապրուստի տարբերք և այլն, ինչպէս նաեւ ընտանեկան ներքին հանգամանք, ամուսնութիւնը, գործառնութիւնը, յարաբերութիւնը և այլն, մեծ փոփոխութիւններ բերած են մարդկային մարմնոյ կազմութեան և հոգւոյ յատկութեանց վրայ զանազան դարերու մէջ, այնու հանդերձ գիտնական հետախոյզը կրցած են նուազ կամ առաւել հաւանականութեամբ դասակարգել մը յօրինել ապագայ ուսումնասիրութիւնը դիւրացնելու համար: Այս դասակարգութեանց մէջէն ամենէն հինը թերեւ, բայց դեռ ընտրելագոյններէն մին կարելի է համարել այլ և այլ աշխարհաց և կլիմայից ազդեցութեամբ մարդուս զգեցած գոյնը: Համեմատ բաժանումը, որով կ'ունենանք ընդհանուր հինգ ցեղեր.

1°. — Կովկասեան կամ Սպիտակ ցեղ

2°. — Մոնղոլ կամ Դեղին ցեղ

3°. — Եթովպական կամ Սեւ ցեղ

4°. — Ամերիկեան կամ Պղնձագոյն ցեղ, և հուսկ

5°. — Մալայեցի կամ Զիթագոյն ցեղ:

Ընդհանուր մարդաբանական և ազգագրական ուսումնասիրութեանց մէջ ասոնց իւրաքանչիւրը կու տայ դեռ բազմաթիւ ստորաբաժանումներ, որոնք մեզի չեն պատկանիր:

Ասոնց վրայ հիմնուած են իւրեւ նաև միւս դրութիւնները և դասակարգութիւնը, եթէ՛ դիմագծութեան վրայ հաստատուած ըլլան (ճակատի անկիւն, և այլն), եթէ՛ այտերու և ծնօտի ոսկերաց և կզակի ցըցուած կամ խոռոշացած ըլլալուն վրայ հաստատուին, և եթէ՛ ներքին ոսկերային

դրութեան վրայ (ձուռած, բոլորակ, քառակուսի, թեքատած կոնք, և այլն)։ Սակայն այս դրութիւնք ամէնն ալ իբրև անկատար դրութիւններ այժմ գրեթէ միշտ ժուած են, ինչպէս նաև գանկարանական դրութիւնը, որ ժամանակ մը գրեթէ յաղթական դասակարգութիւն համարուեցաւ։ Այս դրութեամբ՝ բոլոր ազգեր կը բաժնուին երկայնագլուխ և կարճագլուխ ցեղերու (որոնց միջև անհուն բազմութիւն մ'ալ ըսուեցաւ՝ միջնագլուխ), և ծնօտի կազմութեան հետ միանալով, կու տան ուրիշ ստորաբաժանումներ՝ երկայնագլուխ-ուղղաձնօտ, երկայնագլուխ-յառաջաձնօտ, կարճագլուխ-ուղղաձնօտ և կարճագլուխ-յառաջաձնօտ։

Այսօր ազգագրութեան մէջ դիտուած երևոյթները կը քննուին լեզուագիտական բաժանման համեմատ՝ ցեղերու դրութեամբ, զննելով մարդկութեան համար ալ Արիական, Սեմական և Դուրանեան ցեղեր, որոնց փոքրիկ վերածումով մը այժմ կ'ուզուի զուգել նաև Յարեթեան յորջորջուածը։

22. — Որովհետև գիտական պեղումներ կատարուած չեն Հայաստանի մէջ, և որովհետև նոյն իսկ Շանդորի և Մորկանի կովկասու մէջ կատարած մարդաբանական և գանկարանական հետազոտութիւնք դեռ հաստատուն և պայծառ չիլք մը չեն յանգիր, չենք կարող մեր աշխարհի ամենահին բնակչաց նկատմամբ գիտական ցեղագրութիւններ կազմել և ստիպուած ենք միայն գրաւոր յիշատակներու վրայ յենելով հաւանական ենթադրութիւններ յառաջ բերել։ — Դիտելով Հայաստանի մէջ ապրող այսօրուան ժողովուրդները, դիտելով Միջին դարուց և հին ժամանակաց մատենագրաց աւանդած հազուագիւտ և ցանցառ տեղեկութիւնքը, ինչպէս նաև արձանագրութեանց ժամանակի բեռնագիր յիշատակները, կը տեսնենք որ Հայաստան ժամադրավայր մը եղած է ամէն տեսակ ազգաց ու ցեղերու, ասպարէզ մը ուր համարձակ մտած են ամենէն աւելի տարաւոր տարբերք, և իբրև մեծ ընդունարանի

մը մէջ՝ հոն իրարու հետ ձուլուած ու շաղկուած են զանազան տիպարներ միևնոյն հայ կամ արմէն անուան ներքև։ Եթէ հաւատանք Ռիզանդացոյն յառաջ բաժնուած գումարներու, չորրորդ դարու Հայաստանը գրեթէ զուտ հրէից երկիր մը նկատելու ենք, և իրաւամբ կը հաստատուի այն աստիճան հրէից և հայոց մէջ միջև ցեղաբանական յատկութեանց սերտ նոյնութիւնը։ Այսօր իսկ դեռ Հայաստանի մէջ կը տեսնենք երկու զխաւոր ու տիրապետող տարբերու, Հայոց ու Կորդուց-Ֆրսեբու հետ խառն Ալանաց, Վրաց, Ռսեթաց, Սկիւթաց հին ցեղերը և թաթարական ու մոնղոլ ցեղերու թափառական գաղթականները։ Իսկ հին ժամանակ հոն կը գտնենք մի առ մի պարթևական, ասուրական, փոսթալի, թրակալի, հնդկի, հրեայ, սկիւթ, արարական ու եգիպտական արշաւանքներ ու գաղթականք, որոնք բոլորն ալ կու գան կը հաստատուին Հայաստանի բարձրաւանդակին վրայ, և անկարելի է լրջալ մեզ ստուգիւ գիտնալ այսօր թէ ասոնցմէ որ ցեղին իսկապէս կը պատկանէր հայ կոչուած տարըր, կամ ո՛ր ցեղին բնիկ ու հարազատ յաջորդները կրնանք համարուիլ մենք իբրև ժողովուրդ՝ կազմութեամբ և բարուր։ Նոյն իսկ ամենահին դարերու մէջ, մինչդեռ աշխարհիս ուրիշ մասանց մէջ շատ անօր էր մարդկութիւնը և ամէն գաւառի մէջ բացարձակ միութիւն կը տիրէր ազգաբանական տեսակէտով, միայն մեր Հայաստանի մէջ է որ անմիջապէս իրարու դրացի ու նինք բոլորովին տարբեր ցեղեր։

Նայիրի, Ուրարտու, Միջինի, Ռիանա, ինչպէս յիշեցինք և ինչպէս դեռ պիտի տեսնենք յետոյ, բոլորովին տարբեր են իրարմէ ու գրեթէ զուտ սեմական, դուրանեան և հնդկական տիպարներ կ'ընծային։ Մինչդեռ ընդհակառակն Հերոդոտոսի ժամանակ արդէն իսկ մեծ ձուլում մը տեսնուինք չէր արիական տարբերու հետ, և այն ժամանակի յոյնք չէին տարակուսիր բնաւ մեր նախնիքը փոխազատուց հետ

նոյնացնելու: Այս ձուլումը հետզհետէ աւելի ևս շեշտուած է և բոլորովին այլազան տարրերով մինչև իսկ մեզի մերձաւոր ժամանակներ:

Փոքրիկ գաղափար մը միայն ընծայելու համար հայկական խառնուրդ տիպաբէին դնենք հոս, ցեղագրական ցուցակներէ քաղելով, չորս զանազան ցեղերու բռնադրոշմ յատկանիշները՝ յորոց քաղուած ու ձուլուած կ'երևի հայ տարրն առ հասարակ:

1⁰. — Կոյկասեան կամ Միլերկրեայ ցեղ. — Իւր ամբողջութեան մէջ առնելով, այս ցեղը կը գերազանցէ մեւս ամէնէն հասակով, ջրային զարգացմամբ, ձեւերու գեղեցկութեամբ: Գլուխը ուղղաձնօտ է՝ երկայնագլուխէն մինչև ի կարճագլուխ աւելն աստիճանաւորութեամբ: Դէմք երկայնաձև ձուլային, լայն ճակատ, բիթ ցրուած և ուղղորդ. մորթի գոյնը՝ նուրբ վարդագոյնէն մինչև ի թանձր թուխ. աչքերու հատուածը՝ հորիզոնական և գոյնը՝ սևէն մինչև ի խարսեաշ. մօրուց առատ և նոյնպէս բոլոր մարմինը թաւածի:

2⁰. — Մոնղոլ կամ Կեղտոնական Ասիոյ ցեղ. — Միջակ հասակ, գիրութեան հակամէտ. ջրային զարգացումը միջակ. զրուխն ընդհանրապէս կարճ, երբեմն ուղղաձնօտ և երբեմն յառաջաձնօտ. դէմք կլորաձև, ցցուած այտոսկրով. բիթը լայն և մի բիշ ճգմուած. շրթունք ուռած. մորթը դեղնորակ որ աւելի կը մերձենայ թուխի և սևի: Աչքաց հատուածը՝ կոր, մեծաւ մասամբ սև բիրով. յոնք ցանցաւ և բիշ աղեղնեալ. մազերը ողորկ, հաստ, սև և շագանակագոյն. նոյնպէս մօրուց ցանցաւ և մարմինը ոչ ձարի:

3⁰. — Հիւսիսային կամ քեռային ցեղ. — Իրրէ գլխաւոր յատկանիշեր ունի առ հասարակ, կարճ՝ հասակ, գլուխ՝ միջին կամ երկայն. դէմք լայն՝ ցցուած այտոսկրով. ճակատը նեղ, բիթը ճգմուած, բնութանը լայն: Մորթը մոխրագոյն սպիտակ որ երբեմն կ'ըլլայ նաև թուխ կամ կարմրագոյն. աչքերը փոքր և սև ու մի բիշ կոր հատուածով: Մազերը սաստիկ սև,

ողորկ, երկայն. մօրուքը բիշ. կուրծք և ուսեր՝ լայն. ջրեր շատ զարգացած: Ճարպային է և արիւնային:

4⁰. — Դրաւիդեան ցեղ. — Հասակը բարձր, ջրուտ, լաւ չափակցեալ՝ մանաւանդ լեռնաբնակ ժողովրդոց մէջ. զրուխ ուղղաձնօտ, ճակատը բարձր, բիթը ցցուած և երբեմն արծուային: Աչքերը մեծ, հորիզոնական հատուածով. բերանը. նուրբ: Մարմնոյ գոյնը՝ թանձր թուխ. մազերը սև, ողորկ և գանգուր, թաւ՝ ինչպէս նաև մօրուքը:

Ահա այս ցեղերու յատկութիւնը, բոլոր խառնուած իրարու, կրնան չափով մը վերակազմել այժմու հայութեան բնադրոշմ յատկանիշերը:

23. — Արիական, Սեմական և Դուրանեան տարրեր իրարու հետ ձուլուելով պիտի կարենային անշուշտ ազգային միութիւն մը ձևացնել դարերու ընթացքով, սակայն անկարելի էր որ բոլորովին կորսնցնէին ցեղական յատուկ բնադրոշմներն ու տիպարները: Այս պատճառաւ է ահա հայ ժողովրդեան տարբերաց մէջ եթէ՛ ըստ արտաքին բնախօսական կազմութեան, և եթէ՛ հոգեբանական յատկութեանց նկատմամբ թէ՛ այժմ և թէ՛ ի հնումն տեսնուած հիմնական զանազանութիւնը, որուն օգնած է մեծապէս նաև աշխարհագրական դիրքն, կլիմայն ու կազմութիւնը, որ բռնազատած է մէկ կողմանէ անշատ, անընկերական կենցաղի մը ու տուած է սեւեռուն ու կասկածոտ բնաւորութիւն, և միւս կողմանէ դնելով միշտ երկու հակառակամարտ հօգոր թշնամիներու միջև՝, տուած է անհաստատ բնաւորութիւն և նենգամիտ կեղծաւորութիւն:

Այսպէս հայկական բնադրոշմն եղած է ընդհանրապէս բնաւորութեան զանազան

1. Ամենահին ժամանակներէ ի վեր միշտ զբոսնուած է ընդմէջ հակառակամարտ թշնամիներու, Բաբելոնացոց և Մարաս, Պարթեւաց ու Փոքր Ասիոյ Ալեկեանց ու Հոռոմայեցոց, Բելոսոյ դացոց և Պարսից, Արաբաց և Փրանկաց, Ռուսաց և Թուրքաց:

և հակասական յատկութեանց ձուլում մը։ Հոգեբանական և բնախօսական տարօրինակ երևոյթներ մեր ազգին մէջ յատաջ կու գան միայն այս պատճառէ։ Հայր կազմութեամբ՝ է միանգամայն պարթեական հոսովու, սեմական տկար ու երկչոտ, եգիպտական արթուն ժողովուրդ մը, օժտուած ամենալաւ բարեմասնութեամբք և նաև շատ վատ թերութիւններով։ Չարագացուն է և սրամտ, չունի սակայն, ինչպէս գրեթէ բոլոր արեւելեան ազգեր, նախածնունդէն գործոյ. ծանրախոհ է ու կասկածոտ ծայրագոյն աստիճանի. արթուն, գործունեայ և ճարպիկ յամենայնի, մանաւանդ ի վաճառականութեան, բայց չունի նախահոգ հեռատեսութիւն։ Եւրոպական գիտութեանց, արուեստից ու գեղարուեստից ամէն մասնաճիւղերու մէջ, տաղանդով ճոխ և ի վեր քան ուրիշ ազգաց սովորական աստիճանը, շատ մերձ հանճարի՝ բայց ոչ հանճար։ Հանդարտաբարոյ է և խաղաւոր, այլ նաև որսակալ և վրէժխնդրութեան մէջ աշատը. գիտէ կեղծել ու ծածկել ամէն կիրք և ամէն զգացում, որոնք սակայն բնաւ շատ խոր չեն դրոշմուած իւր սրտին մէջ։ Հանդարտաբար և ծանրաշարժ՝ ինչպէս գինքը շրջապատող արեւելեան ազգերը, բայց իւր երկրէն դուրս՝ կը յայտնուի աշխոյժ և արագ, հաւաստելով իւր արեան արեւմտեան ծագումը։ Ինչպէս իր երկրին դիրքով և իւր վաճառականութեան յարաբերութեամբք յայսպէս ալ իր կազմութեամբ և բնատրութեամբ օղակ մ'է՝ միջնորդ աւելից և արեւմտից։ Դիւրասէր է և ազատասէր, սակայն չխորշիւր և տոկուն է նաև ամենաժանր աշխատութեան. քծուն է օտարի առջև և անձնուէր ծառայող, բայց յոխորտ՝ իւր բնիկ հայրենակցաց ըով։ Պէտք չենք սոսկ առասպելեալ հիւ-

սուածք մը համարել Արշակայ դէպքը. մեծ իմաստասիրութիւն և խոր տեսութիւն, ըմբռնում մը կայ հոն հայու հոգեբանութեան, որ իւր երկրին մէջ, իրեններուն ըով յոխորտ, գոռոզ և արհամարհող է, իսկ օտար հողի վրայ, օտար անձանց ըով հեզ, յարգալից և ծառայական՝ մինչև իցած նուաստութիւն։ Հայրենասէր է չափով մը, բայց զուրկ բուն ազգասիրութենէ։

Միով բանիւ գրեթէ միակ երևոյթն է մարդկային ազգաց ցեղերու մէջ իրեն հոգեբանութեամբ։ Մինչդեռ յաճախ զանազան ազգաց հին և նոր մատենագիրք և Հռովմայ քահանայապետք անուանած են զմեզ իրաւամբ ազգ ԱՄԵՐԱՋՆԻԻ, դեռ նոր իտալացի հեղինակ մը, նոյն աստիճանի իրաւամբ, աշխարհիս մէջ մարդասպանութեան առաջին մրցանակը սեպհականեց հայոց։

Սակայն, ինչպէս նիւթապէս բնախօսական կազմութեան նկատմամբ Հայոց մէջ անկարելի է ցեղական տիրող տիպար մը գտնել, յայսպէս ալ հոգեբանական յատկութեանց տեսակէտով անկարելի է ընդհանրութեան մէջ տիրապետող յատկանիշեր ցոյց տալ։ Մայրագոյն աստիճանի անհատական ազգն է որ մինչ կու տայ հիւսպատոսի մը դրան առջև անձնուէր հսկող գիշերապահը՝ մէկ կողմէն, միւս կողմանէ յանկարծ կու տայ Նուպար բաշայ մը Եգիպտոսի վերածնող՝ օրէնսդիր, Լոռիս Միւլիքով մը ուժնուտն միլիոն ռուս ժողովրդի դեմ լիազօր դիկտատոր, առանց դիմելու բիւզանդական գահու վրայ բազմող շարք մը կայսրներու, և բարեխական աստուածութիւնն ու թագաւորութիւնը յափշտակող Արաքային։

Հ. Յ. ԱՊԿԵՐ

